

Západní Balkán: „handicapovaná“ Evropa

Filip Tesař

Na dějiny můžeme v zásadě pohlížet dvěma způsoby. Zaprvé jako na „objektivní“ historii, sled událostí. Tím ovšem většinu dění nevysvětlíme, pouze popíšeme. Vysvětlení můžeme napomoci popsáním sociálního, ekonomického a dalšího kontextu, v němž se aktéři dění pohybovali. Anebo se můžeme snažit pohlížet na toto dění „subjektivně“, zmapováním způsobů uvažování a motivací aktérů. První způsob dává naší snaze o pochopení historických událostí i současného stavu jasný rámec, kterého se můžeme zachytit, i jasný směr. Je jako žebřík, po kterém můžeme stoupat. Příliš mnoho příček však snadno způsobí, že pro stromy neuvidíme les, a chronologické podání události také vytváří dojem napohled samozřejmé logiky dění, podle níž současnost vyplývá z minulosti coby souvislého lineárního vývoje. To je ovšem klamné. Dějiny západního Balkánu po roce 1989 byly výrazně poznamenány neporozuměním místních aktérů i aktérů vstupujících sem zvenčí. Aktéři špatně rozuměli dalším aktérům i situacím, v nichž se ocitli. To, co se na západním Balkáně dělo, však nebylo jen velké komunikační nedorozumění. Do hry zde pochopitelně vstupovaly zájmy, často rozdílné, až protichůdné, proměnlivé v čase a v různé míře přizpůsobované aktuální situaci. Různé podněty, zejména ekonomické, spustily procesy, které běžely samovolně dál i po změně podmínek. K takovým podnětům patřily války, ale také třeba finanční pomoc EU. Aktéři často reagovali na situace opožděně, ve vleku událostí, a protože cítili potřebu odpovídat rychle a důrazně, sahali mnohdy k zjednodušujícím myšlenkovým stereotypům. Stereotypy přitom ze své povahy nebývají právě pružné, což do dění vnášelo a stále ještě vnáší dodatečný zmatek. Jedním z takových stereotypů je koneckonců sám pojem „západní Balkán“. Celkově byl vývoj na západním Balkáně po pádu komunismu dosti nahodilý. Možnost pochopení této nahodilosti přináší pochopení toho, jak a proč aktéři uvažovali, a bez něj se nemůžeme dobrat toho, proč západní Balkán dospěl do stavu, v jakém je, a hlavně, jak je možné tento stav změnit.

Pochopitelně přitom nelze první přístup zcela vynechat. Celé dění se neodehrávalo mimo prostor a čas. Soustředím se však především na uzlové body a klíčové děje. Chronologicky se vývoj dělí do dvou hlavních období. To první, vymezené zhruba roky 1989–2000, přineslo nejrůznější vnitropolitické otřesy, související zejména s rozpadem Jugoslávie. Ty také po většinu doby určovaly běh událostí, s výjimkou dvou razantních vstupů USA v letech 1995 a 1999, kdy USA také mezi svými spojenci z NATO prosadily na Balkáně ozbrojené zásahy. V této době se vžil i sám termín „západní Balkán“, který si ovšem získal hanlivý nádech.

Po roce 2000 ještě pokračovalo formální dělení někdejší Jugoslávie, které potvrdilo faktický stav. Především se ale postupně určující silou dění stala EU, která se prostřednictvím nabídky členství snažila ovlivnit vnitropolitickou situaci v jednotlivých zemích. Oficiálně byla nabídka členství potvrzena na summitu EU v Soluni roku 2003. Úsilí o členství v EU a s ním volně spojované připojení k NATO (zde kromě Srbska) postupně převládlo jako určující moment i mezi politickými elitami ve většině západobalkánských zemí, s výjimkou dvou, Bosny a Hercegoviny a Kosova, v nichž se v předchozím období odehrály nejtvrďší vojenské konflikty. Jak postupovala integrace západního Balkánu do EU, zvyšovala se propast mezi těmito dvěma zeměmi a většinou regionu, navzdory tomu, jakou péči jim EU věnovala a kolik prostředků vynakládala na jejich podporu.

Bližší pohled na vývoj této části Evropy ukazuje, že určující byla devadesátá léta 20. století a způsob, jakým probíhala postkomunistická transformace. V následujícím období se už vnitřní nastavení v zemích regionu zásadně neměnilo a vesměs šlo – až dodnes – o to, aby byl prodlužován status quo. Bez ohledu na to je však také patrné, že nabídka členství v EU a do určité míry i členství v NATO stav v zemích regionu rovněž pozvolna mění, nebo přinejmenším pro změny připravuje půdu. A perspektiva integrace také důležitým způsobem proměňuje celkovou atmosféru v regionu.

Integrace pochopitelně také mění hranice toho, co se označuje jako západní Balkán. Proměnlivost těchto hranic ukazuje, že západní Balkán je ze všech oblastí, o kterých se píše v této knize, tou nejméně vytěsněnou „druhou“ Evropou. Současně to ukazuje, že zde do budoucna zbydou dva vytěsněné ostrovy, ačkoliv zde nebyla vůle je vytěšňovat – nebo rozhodně ne trvale. A konečně, přestože integrace jiných (Černé Hory, Srbska, Albánie a Severní Makedonie) teprve probíhá a potrvá ještě léta, musíme uvažovat i nad tím, jaká bude jejich budoucí role v Evropské unii. V EU je stále patrná dělicí linie mezi „starými“ a „novými“ členskými státy, jinak řečeno mezi Západem a Východem (jakkoli není ani zdaleka všeprostopující).

Vstup balkánských států, i když jsou samy o sobě malé, vytvoří skupinu ještě novějších a „východnějších“. Pozorujeme-li vymezování se vůči EU v Česku či Maďarsku, nutně si také musíme položit otázku, jak se budou po vstupu chovat západobalkánské státy, chudé a malé, jejichž hlas bude splývat s jinými, budou-li se snažit následovat západní standardy, a naopak bude slyšet více, pokud mezi sebe a jiné budou stavět zdi. Jinými slovy, vytěsní-li se samy.

Balkán v době pádu komunismu

Balkán je geografický pojem s nejasnou severní hranicí. Ta byla v minulosti umísťována různě: na pohoří Stara Planina (za osmanských dob zvané ho Balkan) a navazující hřebeny Dinárských hor, na Dunaj a Sávu nebo na nejsevernější možnou spojnici mezi Jaderským a Černým mořem. Vzhledem k tomu, že poloostrov nemá žádnou šíji, která by ho vymezovala, jsou snahy o určení objektivně platné geografické hranice zbytečné. Řekne-li se „Balkán“, jde daleko spíše o myšlenkový konstrukt s výrazně negativní konotací, která se nese v duchu evropského Orientu, jakési anti-Evropy.¹ Pojem „balkanizace“ pak obvykle znamená drobení do nesmyslně malých, nefunkčních politických jednotek. To se zdánlivě dělo při rozpadu Jugoslávie, kolem kterého se po pádu komunismu točilo hlavní dění na západním Balkáně. Dění na Balkáně se tudíž v kontextu sjednocování Evropy pod praporem ES/EU zdálo potvrzovat tradiční opozici Evropa vs. Balkán: řád vs. chaos.

Užší pojem západní Balkán se objevuje koncem 19. století. Více než v geografickém smyslu byl užíván ve smyslu politickém jako souhrnné označení oblasti konfliktů mezi tamními národy a Osmanskou říší i mezi nimi navzájem, málo civilizovanými divochy, pouštějícími se do nemilosrdných zúctování. Na tom nic neměnilo ani to, že tito divoši bývali občas popisováni v romantickém duchu jako hrdí a zároveň pohostinní k cizincům. V každém případě šlo o oblast osídlenou národy neschopnými

¹ TODOROVA, Maria: *Imagining the Balkans*. New York–Oxford, 1997; GOLDSWORTHY, Vesna: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*, New Haven–London, 1998; BAKIC-HAYDEN, Milica: Nesting Orientalisms. The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review* 54, 1995, č. 4, s. 917–931; BAKIC-HAYDEN, Milica; HAYDEN, Robert M.: Orientalist variations on the theme „Balkans“. *Symbolic geography in recent Yugoslav cultural politics. Slavic Review* 51, 1992, č. 1, s. 1–15; JEZERNIK, Božidar: *Dežela, kjer je vse narobe. Prispevki k etnologiji Balkana*. Ljubljana 1998; TEŠAŘ, Filip: Balkánské souřadnice aneb symbolická geografie evropského Orientu. *Mezinárodní vztahy* 38, 2003, č. 1, s. 68–82.

zorganizovat efektivní správu a moderní instituce, umožňující politickou stabilitu a rozvoj obchodu. Význam se vžil natolik, že třeba Španělsko za občanské války bylo metaforicky označováno jako „západní Balkán“.² Nejde tady jen o historickou připomínku, ale ani o kritiku Západu. Kdysi vžitý a pozapomenutý stereotyp vyšel z užívání po druhé světové válce, kdy Jugoslávie, obsahující v sobě většinu území, k němuž se tento stereotyp vázal, představovala pro Západ nejprívětivější verzi socialismu s lidskou tváří. Rychlý rozklad tohoto státu, pokládaného za nejbližší Západu,³ vyvolal ohromení, pramenící z neznalosti příčin. Navzdory přátelským vztahům Jugoslávie k řadě západních států bylo na Západě informací o její vnitřní situaci pomálu (koneckonců šlo o autoritativní stát, který se snažil kontrolovat a filtrovat zejména informace z oblasti společenských věd). Z nedostatku lepších vysvětlení začali západní politici i novináři hledat informace z dřívějších dob, které byly v tomto směru štedřejší. Znovu tak ožil dávný stereotyp, který nabádal nechovat se k (západním) Balkáncům stejně jako k vlastním, protože „oni“ jsou z podstaty jiní. Přístup k problému vyplývající z takového postoje oscilloval mezi ostentativním nezasahováním a rozhodnou tvrdostí. Zasahování by podle mínění mnohých nikam nevedlo, a naopak by „nás“ mohlo nakazit virem necivilizovanosti, přinejmenším pak nás zavléci do konfliktu, jenž byl ze samé podstaty neřešitelný, protože vyplýval z vrozené povahy obyvatel (západního) Balkánu. Tvrdost byla reakcí na předchozí nezdařené pokusy o urovnání konfliktů smírnou cestou. Namířena byla především proti Srbům, kteří dostali nálepku viníků všech tragédií. I perspektiva rozlišující oběti a viníky však prozrazuje, že pramení ze starého stereotypu o balkánské jinakosti. Navržená řešení, odrážející tvrdý postoj vůči viníkům, byla totiž založena na etnické segregaci (a podřízena mezinárodnímu dozoru), což prozrazovalo zmíněné přesvědčení, že balkánské národy nejsou schopny normálně fungovat v rámci moderních státních institucí.

Západoevropskou literární produkci o Balkáně tvořily do roku 1990 hlavně dvě kategorie – dobrodružný román a cestopis, skvělá pole k vytváření stereotypů. Od roku 1991 si pak největší pozornost získaly tamní etnické konflikty, což upevnilo konkrétní stereotypy. A například kniha Roberta Kaplana se symbolickým názvem *Balkan Ghosts*, která silně ovlivnila americkou politiku vůči západnímu Balkánu (například postoj prezidenta Billa

2 SVILAR, Predrag: „Zapadni Balkan“ – politički kontekst i medijska upotreba. *Sociološki pregled* 19, 2010, č. 4, s. 506.

3 GETTER, Matthew M.: Yugoslavia and the European Economic Community. Is a Merger Feasible? *University of Pennsylvania Journal of International Law* 11, 1990, č. 4, s. 809–810. Jugoslávie podepsala s EHS už v roce 1970 obchodní dohodu, ta byla pak v roce 1980 nahrazena komplexnější smlouvou o vzájemné spolupráci.

Clintona k řešení konfliktů v Bosně a Hercegovině a na Kosovu⁴), v sobě spojuje obojí.⁵

Stereotypy sice bývají iracionální, nepružné a vzpírající se zkušenosti a necitlivé ke konkrétnímu kontextu, představují však dostupné vodítko k porozumění jednání jiných za situace, kdy jsou lepší informace nedostupné nebo je jejich získání rizikové.⁶ Běžně je používáme ve složitých situacích, vyžadujících predikci chování ostatních. Dynamika bývá zhruba následující: jak se zvyšuje soudržnost a solidarita uvnitř skupiny, skupina se uzavírá vůči jiné skupině. Spolu s tím se do myšlení mísí hierarchie a vlastní skupina je pokládána za nadřazenější, lepší než druhá.⁷ Anebo naopak, na základě přesvědčení o nadřazenosti se zvyšuje uzavřenost vlastní skupiny vůči druhé. O stereotypy se samozřejmě rovněž silně opíralo jednání balkánských aktérů mezi sebou. U nich bylo hlavním důvodem to, že získání zasněženějších informací bylo (nebo mohlo být) rizikové. Smyslem toho, co se snažím přiblížit, není očernit západní aktéry, že jednali nesprávně. Je však třeba poukázat na to, že i oni se často rozhodovali na základě zastaralých a nepřesných informací, jednoduše proto, že korespondovaly s přesvědčením o vlastní civilizační nadřazenosti.

Pohled Západu na Balkán v roce 1989 byl silně ovlivněn komunismem. Jednak Západ sám sebe, v rovině sociálního státu a občanských práv, nemalou měrou definoval v opozici vůči komunismu. Proto bylo Řecko sice vnímáno jako geografická součást Balkánu, což ovšem neplatilo v mentální rovině. Proroci chaosu Samuel Huntington a Robert Kaplan v Řecku v devadesátých letech 20. století viděli někdejší kolébkou Evropy a Západu a jejich současnou poslední výspu, zemi, která není standardní podle západních měřítek, která je však Východem spíše nakažená, než aby k němu patřila.⁸ Evropské společenství (ES), kam od roku 1981 Řecko patřilo, bylo politickým výtvozem, založeným hlavně na obchodní spolupráci

4 Název Kosovo vznikl zkrácením z Kosovo pole, píšu tudíž „na Kosovu“ jako „na Kosovu poli“ (podobně jako říkáme třeba „na Moravě“), jak bylo obvyklé ve starší české literatuře před rozpadem Jugoslávie a tak, jak je to psáno například v názvu českého spolku Přátelé Srbů na Kosovu.

5 KAPLAN, Robert D.: *Balkan Ghosts. A Journey Through History*. New York 1993.

6 VAN DER BERGHE, Pierre: *Racism, ethnocentrism and xenophobia. In our genes or in our memes?* 20th Annual meeting of the European Sociobiology Society, Ghent, 1997, July 7–9.

7 JANIS, Irving L.: *Groupthink. psychological studies of policy decisions and fiascoes*. Boston 1982; RABBIE, Jacob M.; WILKENS, Gerard: Intergroup competition and its effect on intragroup and intergroup relations. *European Journal of Social Psychology* 1, 1971, č. 2, s. 215–234.

8 HUNTINGTON, Samuel P.: *Střet civilizací*. Praha 2001; KAPLAN, Robert D.: *Balkan Ghosts. A Journey Through History*. New York 1993.

rovnoprávných partnerů, což ze své povahy omezovalo v praxi možnost chovat se k jednomu z členů jako k méněcennému. NATO bylo organizací jednoznačně spojenou s obranou před komunismem, což také přiřazovalo Řecko k Západu.⁹ Balkán v politickém smyslu se tedy skládal z komunistických států: Albánie, Jugoslávie, Bulharska a Rumunska.

Západ se sice vůči komunistickému bloku vymezoval, ale skoro ho neznal zevnitř, a to bylo druhým důvodem, kvůli němuž byl západní pohled na Balkán tolik zkreslený. Západ neznal příliš ani Jugoslávii, do níž každoročně přijížděly davy západních turistů. Balkán na sklonku roku 1989 protínala napříč železná opona trojího druhu. Tou první byla obklopena Albánie, poslední stalinistická bašta v Evropě, na ni navazovala měkkí verze podél hranic jugoslávské Makedonie s Řeckem, a ta pokračovala podél bulharsko-řeckých a bulharsko-tureckých hranic jako bariéra mezi Varšavskou smlouvou a NATO. V zemi nikoho na hranici Albánie s Jugoslávií a Bulharska s Tureckem vznikla během desetiletí existence železné opony nová divočina, která se stala domovem stád zdivočelých koní. Zmíněná měkkí verze železné opony pak dále obklopovala celou Jugoslávii, jejíž armáda se od roku 1948 připravovala na možný útok jak ze strany Varšavské smlouvy, tak NATO. Navzdory tomu byla vnímána jako stát k Západu přátelský, blízký a přibližující se (což bylo dáno zejména osobou prezidenta Josipa Broze Tita, jenž byl v přátelských vztazích, mimo jiné, s britskou královnou Alžbětou II.). Například ceny byly určovány zčásti direktivně a zčásti tržně, přičemž i politický systém obsahoval jisté omezené volební prvky. Poslední jugoslávský premiér Ante Marković však prosadil v 1989 tržní reformy – z dnešního pohledu opatrné, tehdy označené jako šoková terapie – a snažil se také zavést pluralitní volby do jugoslávského parlamentu. Poté, co Polsko, Maďarsko a Československo zahájily ekonomické a politické reformy, které komunismus nereformovaly, ale zcela odbouraly, ztratila Jugoslávie načas přitažlivost. Dílem tomu bylo i proto, že Západ nerozuměl komplikovanému politickému systému a za hlavního partnera stále pokládal federálního premiéra, který však mezitím pozbyl většinu faktické moci. Plnou pozornost k sobě Jugoslávie připoutala teprve v době, kdy se ve Slovinsku začalo střílet, a tehdy se začaly vracet percepce a metafory z minulosti.

⁹ Turecko, rovněž člen NATO, které navíc v roce 1987 požádalo o vstup do ES, malou částí svého území zasahuje rovněž na Balkán. Příznačné ovšem je, že díky tomu bývá Turecko považováno zčásti za součást Evropy, nikoli Balkánu. Což je poměrně paradoxní, vezmeme-li v úvahu, že turecká expanze na Balkán bývá pokládána za hlavní, ne-li výlučný faktor, který způsobil orientalizaci Balkánu. Tomuto paradoxu však snadno porozumíme, budeme-li vnímat „Balkán“ jako politickou kategorii, jejíž hranice a obsah jsou určeny momentálními okolnostmi, ke kterým se historické údaje připojují jako argumenty výběrově podle potřeby.